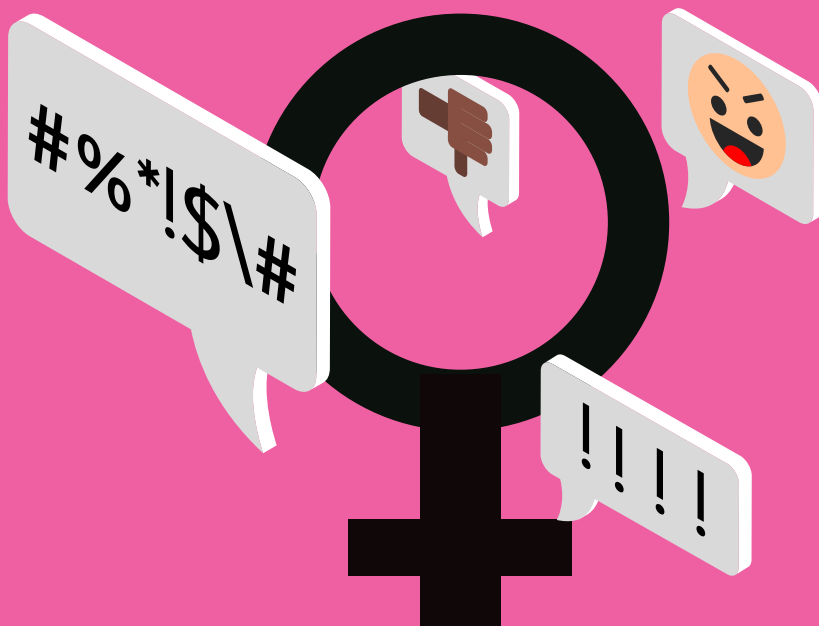

// ONLAJN AKTIVNOSTI, OFLAJN ŠTETE:

Studije slučaja o rodnim
i pitanjima sajber bezbjednosti
na Zapadnom Balkanu //

IMPLIKACIJE ONLAJN PRITISAKA: ONLAJN UČUTKIVANJE ŽENA U CRNOJ GORI

Autor/ka: Milica Kovačević i Darwin Murić
Oktobar, 2023.

DCAF Geneva Centre
for Security Sector
Governance

GOOD GOVERNANCE
in CYBERSECURITY
in the Western Balkans

23 C CENTAR ZA
DEMOKRATSKU
TRANZICIJU

// Disklejmjer: Inicijativa DCAF-a – Ženevskog centra za upravljanje sektorom bezbjednosti, u kontekstu projekta „Unapređenje upravljanja sajber bezbjednošću u zemljama Zapadnog Balkana“, podržanog od strane Ministarstva spoljnih poslova i međunarodnog razvoja (engl. FCDO) Ujedinjenog Kraljevstva.

Uvod

Crna Gora, kao mala zemlja s duboko ukorijenjenim patrijarhatom, nije mjesto gdje žene lako napreduju u javnom prostoru. Aktivistkinje, političarke i novinarki često su glavne mete onlajn kampanja čiji je cilj blaćenje ugleda kad govore o bilo kojoj temi od društvenog značaja, pri čemu se nalaze i na većem udaru u poređenju sa svojim muškim kolegama kad dijele svoje stavove o istim temama. Ove žene obično su prve na meti u sajber prostoru. Prijeti im se na društvenim mrežama, ponižavaju se vulgarnim ilustracijama koje se dijele na internetu i bivaju vrijeđane u komentarima na informativnim onlajn portalima. U nekim slučajevima, ova vrste zlostavljanja prelivaju se iz sajber svijeta u stvarni svijet, zbog čega se mnoge žene koje su pred okom javnosti osjećaju nesigurno, a neke odlučuju i na samocenzuru. Činjenica je i da aktivistkinje, političarke i novinarki u Crnoj Gori sve češće dobijaju policijsku zaštitu zbog opasnosti od ovih prijetnji u stvarnom svijetu.

Kako bi se stekao bolji uvid u to kako onlajn zlostavljanje utiče na žene u javnoj sferi u Crnoj Gori, Centar za demokratsku tranziciju (CDT) je sproveo istraživanje s ciljem da pruži polazište za diskusiju o sajber bezbjednosti aktivistkinja, političarki i novinarki u ovoj zemlji. Tim CDT-a obavio je intervjue sa žrtvama zlostavljanja na internetu, kao i s predstavnicama organizacija za ženska prava, koje su i same često na meti onlajn napada i koje se zalažu za promjene koje će učiniti da se žene osjećaju sigurnije u sajber prostoru. Tim je, takođe, analizirao novinske članke o prijetnjama aktivistkinjama i političarkama, prikupio podatke o ovim incidentima od javnih institucija i sproveo istraživanje literature koja je uključivala desetine relevantnih publikacija i istraživačkih radova, kao i sve relevantne zakone.

Ućutkivanje ženskih glasova

Niz sajber napada na servere crnogorske vlade 2022. godine, tokom koga su kompromitovani službeni imejlovi i javni podaci, ukazao je značajne nedostatke infrastrukture sajber bezbjednosti u zemlji.¹ Imajući ovo u vidu, izazovi koji stoje pred ženama u onlajn prostorima su višestruki, jer digitalni prostori već odražavaju nejednakosti i zlostavljanja koje žene doživljavaju i van takvog prostora. Po riječima jedne poslanice, u Crnoj Gori je „patrijarhat življi nego ikad.“² Kad se dva problema, kakvi su loša sajber bezbjednost i patrijarhalne norme, spoje – dolazi do stvaranja prijetjećeg okruženja koje pogoduje stalnim onlajn napadima, kampanjama koje poćivaju na klevetama, te uznemiravanju politićarki i aktivistkinja.

Brojni primjeri iz Crne Gore ukazuju na to da žene nisu zašćićene u digitalnim prostorima i da se svakodnevno suoćavaju sa sajber maltretiranjem, distribucijom intimnih fotografija bez njihovog pristanka i drugim oblicima digitalnog nasilja. Prema istraćivanju Balkanske istraćivaćke mreće (BIRN), zlostavljanje putem interneta postalo je uobićajeno za novinarke širom ovog regiona.³ Naime, žene u crnogorskom civilnom drušćtvu – kao sektoru kojim dominiraju žene, za razliku od brojnih drugih sektora – takode su uobićajene mete onlajn prijetnji, koje su obićno mizogine i seksualizovane prirode. Žene u politici takode se suoćavaju s povećanim prijetnjama, a autorke jedne studije napominju da se „digitalizacija danas širom svijeta slavi kao civilizacijski pomak, [ali] za brojne politićarke ovo je intenzivirana prijetnja više i još jedan kanal za vršenje nasilja“⁴

Ućesnice ovog istraćivanja mišljenja su da je onlajn zlostavljanje žena usmjereno na utišavanje njihovog glasa u javnim prostorima i njihovo istiskivanje iz politike. Dok nevladine organizacije (NVO), a povremeno i institucije zadućzene za ljudska prava, osućuju ove incidente, Crnoj Gori nedostaje zakonodavni i institucionalni okvir da osigura zašćitu ųrtvama

¹ „Dukaj: Crna Gora nije bila spremna za sajber napad, uspjeli smo da zašćitimo primarna dokumenta.“ Vijesti online, 28. septembar 2022. <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/623594/dukaj-crna-gora-nije-bila-spremna-za-sajber-napad-uspjeli-smo-da-zastitimo-primarna-dokumenta>; i Samir Kajošević, „Montenegro Still Assessing Damage From Mystery Cyber Attacks“, Balkan Insight, 29. avgust 2022.

² Boćžena Jelušić, „Patrijarhat je življi nego ikad.“ Vijesti online, 15. jul 2021. <https://www.vijesti.me/kolumne/556269/patrijarhat-je-zivlji-nego-ikad>; takode vidjeti: Srdan Janković, „Patrijarhalnost crnogorskog drušćva prepreka u evrointegracijama.“ Radio Slobodna Evropa, 28. mart 2013. <https://www.slobodnaevropa.org/a/patrijarhalnost-crnogorskog-drustva-prepreka-u-evrointegracijama/24941671.html>.

³ Ivana Jeremić i dr. „Online Abuse Now Commonplace For Balkan Women Reporters“, BIRN, 18. jun 2019. <https://balkaninsight.com/2019/06/18/online-abuse-now-commonplace-for-balkan-women-reporters/>.

⁴ Nataša Vuković i Ivana Rašćanin. Nasilje nad ženama u politici u Crnoj Gori (Podgorica: UNDP, 2021), 38.

ovakvih napada. Stoga, država rodno zasnovanom digitalnom nasilju mora pristupiti strateški i osmisliti sistemski rješenja koja će doprinijeti stvaranju sigurnijeg onlajn okruženja za sve žene, naročito za one koje su aktivne u javnoj sferi.

Kako bi bolje razumjeli način na koji se žene isključuju i obeshrabruju u pogledu učešća u politici i aktivizmu u Crnoj Gori, istraživači su razgovarali s relevantnim akterima i akterkama. Svi su saglasni s tim da uključivanjem u politiku žene krše pravila patrijarhata i prkose strukturama koje podržavaju patrijarhalno društvo, te da zbog toga obično bivaju kažnjene. Bran-ka Bošnjak, potpredsjednica Skupštine Crne Gore, istraživačima je kazala da nasilje nad ženama u sajber prostoru ima jedan cilj: poniziti žene koje imaju hrabrosti da budu aktivne i vidljive u javnosti, posebno kad odluče da se bave oblastima koje imaju dodira sa stvarnom moći i uticajem na one koji donose pravila. Ona insistira na tome da zlostavljanje neće obeshrabriti brojne žene koje su već „ušle u arenu“, već će ih podstaći na još žešću borbu. Ipak, Bošnjak priznaje da napadi na žene u sajber prostoru mogu dovesti do toga da se druge žene zapitaju da li uopšte žele da uđu u javnu sferu, i tvrdi da je to jedan od razloga zašto „*svi ti napadi moraju biti sankcionisani. Seksizam i mizoginija perfidna su sredstva za progon žena, posebno iz politike i moći – pozicija koje se, nažalost, još uvijek smatraju domenom muškaraca.*“

5

Boris Mugoša, poslanik Socijaldemokrata i jedini muški pridruženi član Ženskog kluba Skupštine Crne Gore, posebnu pažnju skreće na sve veći problem govora mržnje i verbalnog zlostavljanja žena koje učestvuju u javnom životu. On tvrdi da je „svrha tih napada da se žene uplaše, obeshrabre i demotiviraju ili da budu protjerane iz javnog prostora“. On primjećuje i da su duboko ukorijenjene patrijarhalne perspektive političkih stranaka učinile njihov pristup rješavanju ovih izazova potpuno neadekvatnim, naglašavajući to kao dodatnu prepreku za žene koje žele da se bave politikom.

Sa istraživačima je razgovarala i dugogodišnja novinarka Duška Pejović, koja je i sama bila žrtva mizoginih kleveta. Nedavno se našla na meti napada zbog „zločina“ koji se ogledao u postavljanju pitanja o Srpskoj pravoslavnoj crkvi jednom vladinom zvaničniku, što je izazvalo lavinu komentara mržnje, a na kraju i pretnji.⁵ Po njenom mišljenju, patrijarhalne norme crnogorskog društva nalažu da javni i politički prostori pripadaju muškarcima, čime se ženama šalje poruka da one nemaju šta da traže na mjestima gdje se donose odluke.

Ako, uprkos tome, „političarke, aktivistkinje ili novinarkе uđu u javnu sferu, one time ruše koncept da su žene manje vrijedne i sposobne od muškaraca i da one (žene) pripadaju privatnoj sferi“, primjećuje Pejović. U patrijarhatu, pak, „ta vrsta prkosa... treba da bude kažnjena.“ Upravo se u digitalnim prostorima ova kazna često prvo izriče. U slučaju Duške Pejović kazna se očitovala u sljedećem:

Seksističko i mizogino zlostavljanje, rodno zasnovane dezinformacije, zlonamjerne glasine, vulgarni komentari i šale, zastrašivanje, psihičko i seksualno uznemiravanje, pa čak i prijetnje silovanjem i nasiljem. Sve to ima isti cilj – zastrašiti, osramotiti, degradirati i poniziti ženu i udaljiti je iz javnog života... Njihova je težnja da obeshabre žene i umanje njihovo samopoštovanje i osjećaj sigurnosti, što rezultira time da izbjegavaju javne nastupe. Sve dok ovakvo mizogino ponašanje bude prolazilo nekažnjeno, svjedočićemo ovim negativnim posljedicama.

Pejović naglašava da kad god seksistički govor mržnje, uvrede i prijetnje istiskuju žene iz javnih prostora, one ne samo da bivaju ugrožene, već im se oduzima i sloboda izražavanja, što je direktan napad na vladavinu prava, temeljna ljudska prava i demokratske vrijednosti.

Ovaj stav dijeli i Nikoleta Pavićević, građanska aktivistkinja Instituta Alternativa, koja kaže da sajber nasilje odvraća političarke, aktivistkinje i novinarkе od toga javno dignu glas, jer su zbog toga mnogo češće na meti nego njihove kolege muškarci.⁶ Prema njenim riječima, mizogini komentari i napadi koriste se za diskreditovanje političarki, „ali i za slanje poruke ženama da ne pripadaju javnom životu i da njihov glas ne treba da se čuje“. Efekti ovoga su ozbiljni, jer se na taj način neke žene obeshabruju u namjeri da se kandiduju za funkcije ili budu birane za javne profesije ili pozicije. Pavićević smatra da društvo time rizikuje da propusti angažman onih koje posjeduju određena znanja i kapacitete za ponuditi, i dodaje da „posljedice rodno zasnovanog nasilja u sajber prostoru mogu biti podjednako, a ponekad i štetnije nego u oflajn svijetu,“ jer internet olakšava napad, omogućavajući počiniocu da bude anoniman i prođe nekažnjeno.

6

⁶ Institut Alternativa radi na podršci demokratiji i dobrom upravljanju. Pogledajte: <https://institut-alternativa.org/en/o%20nama/>.

Targetiranje aktivistkinja i političarki

Studija UNDP-a u Crnoj Gori iz 2021. godine o nasilju nad ženama u politici pokazala je da je gotovo tri četvrtine žena u politici doživjelo neku vrstu nasilja.⁷ Istraživanje Nacionalnog demokratskog instituta (NDI) takođe je pokazalo da je rodno zasnovano uznemiravanje na društvenim mrežama često usmjereno na žene u vladi i na drugim javnim pozicijama u Crnoj Gori i uključuje podsticanje ili huškanje na nasilje, napade na privatnost, uhodjenje, nasilne i uvredljive komentare, dijeljenje privatnih fotografija i prijetnje.⁸ Nedavna studija Centra za monitoring i istraživanje (CeMI) donosi sličan zaključak da ovakve vrste zlostavljanja žena gotovo uvijek bivaju odgovor na njihov javni angažman, naročito ako se žene nalaze na pozicijama moći. Autori ove studije napominju da društvene mreže u Crnoj Gori predstavljaju posebno plodno tlo za dezinformacije čiji je cilj moralna diskreditacija žena.⁹

Posljedice onlajn uznemiravanja mogu biti veoma ozbiljne za žrtve, a napadi i zlostavljanja na internetu mogu se manifestovati i u stvarnom svijetu. U slučaju poslanica u Crnoj Gori, takvi napadi mogu doći i iz same skupštine. Na primjer, desničarski-orijentisani politički protivnici istaknute političarke Božene Jelušić često je „člašćavaju“ rodno zasnovanim uvredama, a na društvenim mrežama nazivaju je „babom koja misli da sve zna“.¹⁰ Ovakvo ponašanje pretilo se u stvarni svijet 2022. godine, kad je Jelušić verbalno napadnuta od strane brojnih građana na ulicama Cetinja.¹¹

Međutim, kad su efekti verbalnih provokacija nedovoljni, snage patrijarhata ne ustručavaju se da odu korak dalje, što je iskusila bivša ministarka prosvjete Vesna Bratić. Kao konzervativna i srpska nacionalistkinja koju karakterišu brojni kontroverzni stavovi, Bratić se tokom svog mandata suočavala sa stalnim napadima. U jednom trenutku bila je napadnuta na

⁷ Nataša Vuković i Ivana Raščanin. *Nasilje nad ženama u politici u Crnoj Gori*, 31; takođe vidjeti: "Montenegro needs a systemic response to combat the growing online violence against women," Centre for Monitoring and Research, 20. oktobar 2022. <https://cemi.org.me/en/post/montenegro-needs-a-systemic-response-to-combat-the-growing-online-violence-against-women-935>.

⁸ National Democratic Institute. *Political Participation and Violence against Women in Politics in Southeastern Europe* (Sarajevo, 2021), 38.

⁹ Teodora Gilić, ur. (Ne)sigurna u online prostoru? Izvještaj o rodno zasnovanim dezinformacijama i online nasilju prema ženama u politici u Crnoj Gori (CeMI, 2022)

¹⁰ „Frontovci vrijeđali Boženu Jelušić, ona odgovara: Ne prihvatam takvu vrstu političkog folkloru.“ Cafe del Montenegro, 20. oktobar 2020. <https://www.cdm.me/politika/frontovci-vrijeđali-bozenu-jelusic-ona-odgovara-ne-prihvatam-takvu-vrstu-politickog-folkloru/>.

¹¹ Vidjeti: „VIDEO – Grupa ljudi na Cetinju zaustavila pa provocirala poslanicu URE Boženu Jelušić.“ Adria, 10. maj 2022. <https://adria.tv/vijesti/politika/video-grupa-ljudi-na-cetinju-zaustavila-pa-provocirala-poslanicu-ure-bozene-jelusic/>.

ulici, nakon čega je postala prva ministarka prosvjete koja je dobila policijsko obezbjeđenje.¹² Internetom su kružile i duboko uvredljive karikature nje i bivše ministarke nauke Sanje Damjanović. Iako je to izazvalo široku zabrinutost i osudu društva, počinioci nikada nisu identifikovani.¹³

Naime, crnogorski zakoni predviđaju potrebu za obezbjeđenjem za predsjednika, premijera i predsjednika Skupštine, ali ne i za ministre. Ipak, Bračić nije jedina ministarka kojoj je određeno policijsko obezbjeđenje kao odgovor na prijetnje. Ministarka zdravlja Jelena Borovinić Bojović takođe je dobila obezbjeđenje nakon što je dobila anonimnu imejl poruku u kojoj se pominju članovi njene porodice, a ona upozorava da će „morati da plati“.¹⁴

I poslanica Draginja Vuksanović Stanković bila je prinuđena da koristi policijsko obezbjeđenje nakon što je Ministarstvo unutrašnjih poslova ocijenilo da bi mogla biti meta napada u stvarnom svijetu, nakon niza uvreda, pretnji i mizoginih komentara na društvenim mrežama.¹⁵ Pojava da poslanice budu na meti onlajn zlostavljanja svaki put kada izraze bilo kakvu kritiku prema određenim sistemima ili institucijama postaje uobičajena. To je bio slučaj i prošle godine kada je poslanica Dragica Sekulić iznijela komentare koji su se protumačili kao omalovažavanje Srpske pravoslavne crkve. Sekulić je bila izložena vulgarnim uvredama i drugim vidovima onlajn zlostavljanja, posebno na društvenim mrežama i u komentarima na informativnim onlajn portalima, pri čemu su uvrede bile evidentno rodne prirode.¹⁶

8

¹² Jelena Jovanović, „Nešto je trulo kad policija ministarku prosvjete čuva.“ Vijesti online, 8. mart 2021. <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/518761/nesto-je-trulo-kad-policija-ministarku-prosvjete-cuva>.

¹³ Vidjeti: „Sramna karikatura Damjanović, hitno procesuirati odgovorne.“ Pobjeda, 27. februar 2021, <https://www.pobjeda.me/clanak/sramna-karikatura-damjanovic-hitno-procesuirati-odgovorne>; i „Nedolična karikatura na kojoj je Bračić, osuđujemo svaki čin kojim se vrijeđa dostojanstvo.“ Vijesti online, 22. januar 2021, <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/505617/nedolicna-karikatura-na-kojoj-je-bratic-osudujemo-svaki-cin-kojim-se-vrijeđa-dostojanstvo>.

¹⁴ Miodrag Ščekić, „Mizoginija sve češća u javnom dijalogu u Crnoj Gori: Na meti, zato što su žene.“ Centar za istraživačko novinarstvo Crne Gore, 5. jul 2021. <http://www.cin-cg.me/mizoginija-sve-cesca-u-javnom-dijalogu-u-crnoj-gori-na-meti-zato-sto-su-zene/>.

¹⁵ Vidjeti: „Ugrožena bezbjednost crnogorske poslanice Draginje Vuksanović Stanković.“ Radio Slobodna Evropa, 2. februar 2022, <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-politika-bezbjednost/31683499.html>; Draško Đuranović i Kačuša Kršmanović, „Srpski ekstremisti spremali napad na Draginju Vuksanović-Stanković.“ Pobjeda, 2. februar 2022, <https://www.pobjeda.me/clanak/srpski-ekstremisti-spremali-napad-na-draginju-vuksanovic-stankovic>; „Prijetnje Vuksanović Stanković i Konjeviću: Nećete se živi izvuc kad krenu noćni vukovi.“ Pobjeda, 6. avgust 2022, <https://www.pobjeda.me/clanak/prijetnje-vuksanovic-stankovic-i-konjevicu-necete-se-zivi-izvuc-kad-krenu-noćni-vukovi>; „Prijetnje smrću ponovo upućene Draginji Vuksanović Stanković.“ Cafe del Montenegro, 10. mart 2023, <https://www.cdm.me/hronika/prijetnje-smrcu-ponovo-upucene-draginji-vuksanovic-stankovic/>; Željka Vučinić, „This is Misogyny: The Growing Abuse Facing Women in Montenegrin Politics.“ Balkan Insight, 28. mart 2022, <https://balkaninsight.com/2022/03/28/this-is-misogyny-the-growing-abuse-facing-women-in-montenegrin-politics/>.

¹⁶ Vidjeti: „Dragica Sekulić meta uvreda na društvenim mrežama.“ Antena M, 27. mart 2022, <https://www.antenam.net/drustvo/238952-dragica-sekulic-meta-uvreda-na-drustvenim-mrezama>; i Reporting Diversity Network 2.0, „Monthly monitoring highlight: Hate speech during April across Western Balkans.“ april 2022, <https://www.reportingdiversity.org/monthly-monitoring-highlight-hate-speech-during-april-across-western-balkans/>.

Aktivistkinje u Crnoj Gori takođe su redovne mete kod ovakve vrste zlostavljanja. U slučaju Daliborke Uljarević iz Centra za građansko obrazovanje (CGO), tvrdnje državnih zvaničnika da su njene izjave antisrpske dovele su do bujice zlostavljanja na internetu.¹⁷ Vanja Čalović Marković iz MANS-a bila je predmet višegodišnje klevetničke kampanje u tabloidima nakon što je lažni video u kome se navodno pojavljuje distribuiran na stotine imejl adresa u Crnoj Gori.¹⁸

Istiskivanje žena iz politike i javnog života

Predstavnice Centra za prava žena iz Podgorice smatraju da je dovoljan svega jedan pogled na različite onlajn platforme da se shvati da je broj slučajeva sajber nasilja nad ženama u porastu. One skreću pažnju na nedavni izvještaj Evropske komisije o Crnoj Gori koji to potvrđuje i napominju da se „digitalno nasilje operacionalizuje kroz mizogine komentare i promociju rodni stereotipa, govora mržnje i seksističkog političkog diskursa, posebno usmjerenog na one koji su vidljive – aktivistkinje i političarke.“ Budući da politikom i dalje dominiraju muškarci, one kažu i da je verbalno zlostavljanje, posebno ono usmjereno ka mladim političarkama, takođe u porastu, te da mediji imaju ulogu saučesnika: „Umjesto da promovišu jednakost i rade unutar granica etičkog kodeksa, mediji se prilagođavaju stavovima i vokabularu vodećih političara i oblikuju svoje izvještavanje o njima... [čime se] dodatno podstiče kršenje prava žena.“

9

Iako Indeks rodne ravnopravnosti za Crnu Goru za 2023. godinu od 59,3 predstavlja povećanje u odnosu na rezultat iz 2019. godine, kad je iznosio 55, ona u ovom pogledu i dalje zaostaje za evropskim prosjekom iz 2023. godine (68,6) za više od 9 poena. Vrijedno pomena je da je rezultat u domenu „znanje“ – kojim se mjere obrazovna postignuća i segregacija u obrazovanju – prilično nizak u 2023, kao i da je to jedini rezultat koji je u padu u odnosu na 2019. Zanimljivo je da se ovo ne odražava jasno u podacima koje je objavila Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT) 2022. godine, pošto oni ukazuju na da je 49 odsto redovnih učenika u srednjim

¹⁷ „Uljarević: Ne baca se kamen na onog ko vas suoči sa činjenicama,” The Balkantimes Press, 30. oktobar 2021. <https://balkantimes.press/uljarevic-ne-baca-se-kamen-na-onog-ko-vas-suoci-sa-cinjenicama/>; i Željka Vučinić „This is Misogyny“

¹⁸ Vidjeti: „Pet godina od afere 'porno Vanja'” Aktuelno, 23. septembar 2019. <https://www.aktuelno.me/istaknuto/pet-godina-od-afere-porno-vanja/>; i Dušica Tomović, „Montenegro Prosecutor Demands Sex Claim Newspaper Ban,” Balkan Insight, 26. jun 2014. <https://balkaninsight.com/2014/06/26/montenegro-prosecutor-demands-sex-claim-newspaper-ban/>.

školama ženskog pola, a 51 odsto muškog. Ipak, ukazuje se i na to je ova mala prednost muškaraca na nivou srednjeg obrazovanja prolazna, jer na osnovnim studijama na crnogorskim univerzitetima ima više žena (55 odsto) nego muškaraca (45 odsto). Ova prednost još je izraženija u korist žena kad je riječ o postdiplomskim studijama.¹⁹

Sveukupno niska ocjena Crne Gore u pogledu ovog Indeksa u velikoj mjeri je rezultat naročito lošeg rezultata u domenu „moć“, koji mjeri „rodnu ravnopravnost na najvišim pozicijama odlučivanja u političkoj, ekonomskoj i društvenoj sferi“.²⁰ Moguće je da će se ovaj skor smanjiti u budućnosti, jer u Crnoj Gori nakon izbora u junu 2023. godine danas ima manje poslanica nego ranije. U odnosu na prethodni saziv, ovaj broj je pao sa 23 na 17, čime je zemlja daleko iza mnogih svojih susjeda u pogledu zastupljenosti žena u vladi.²¹ Ova nedovoljna zastupljenost žena na pozicijama političke moći znači da one nemaju jednak uticaj kao muškarci u oblikovanju zakona, politika i reformi. Štaviše, muškarci i dalje imaju najveću moć donošenja odluka u Crnoj Gori, dok se ženama često dodjeljuju tzv. „meki“ resori.²² Tako, aktuelna Vlada Crne Gore, u kojoj su se na kraju 2022. godine nalazile svega četiri žene, danas ima tri – nakon ostavke ministarke evropskih poslova Jovane Marović, u vladi su, u tehničkom mandatu, ministarka kulture i medija Maša Vlaović, ministarka nauke i tehnološkog razvoja Biljana Šćepanović i ministarka ekologije, prostornog planiranja i urbanizma Ana Novaković Đurović.²³

10

Na lokalnom nivou su 2021. godine bile samo dvije gradonačelnice, a žene su činile samo 31 odsto saziva lokalnih skupština. Žene koje su učestvovalе u ovom istraživanju složile su se da su u protekle dvije godine snage koje rade na izbacivanju žena iz politike, javnog života i aktivizma bile intenzivnije i usredsređenije nego ikada prije. Nema sumnje da su ove snage instrumentalizovale onlajn prostore da to i postignu, a žene u Crnoj Gori su to i primijetile. U istraživanju NVO Sigurna ženska kuća iz 2019. godine, skoro 80 odsto ispitanica u Podgorici saopštilo je da je nasilje nad ženama na internetu postalo česta pojava u zemlji. Istraživanje koje su sproveli DeFacto i Sigurna ženska kuća iste godine pokazalo je da je svaka šesta žena u Crnoj Gori bila žrtva sajber nasilja.²⁴

¹⁹ MONSTAT, Žene i muškarci u Crnoj Gori, 9. izdanje (Podgorica, 2022). Dostupno na: http://monstat.org/eng/publikacije_page.php?id=205&pageid=1.

²⁰ MONSTAT and EIGE, „Gender Equality Index for Montenegro“ (factsheet), No. 100/2023, 25. jul 2023, 4

²¹ Za pregled i interakciju s istorijskim podacima koji se odnose na Skupštinu Crne Gore, pogledajte bazu podataka Parlaine Interparlamentarne unije na: https://api.data.ipu.org/parliament/me?chamber_id=13577; za uporedne podatke o rodnoj zastupljenosti u različitim zemljama, pogledajte Bazu podataka IDEA: IDEA Gender Quotas Database Country Overview na: <https://www.idea.int/data-tools/data/gender-quotas/country-overview>.

²² Olivera Komar, Gender Equality Index: Montenegro 2019, MONSTAT, EIGE, and UNDP, 2020), 30

²³ Vidjeti sastav 43. Vlade Crne Gore na <https://www.gov.me/vlada-crne-gore/sastav-vlade>

²⁴ Vidjeti: „Nasilje na internetu učestalo i u Crnoj Gori, ženama prijete, uhode ih i proganjanju.“ Cafe del Montenegro, 11. jul 2019. <https://www.cdm.me/hronika/nasilje-na-internetu-ucestalo-i-u-crnoj-gori-zenama-prijete-uhode-ih-i-proganjanju/>

Stoga, Centar za ženska prava i njegove partnerske nevladine organizacije neprestano rade na rasvjetljavanju mržnje usmjerene prema političarkama i aktivistkinjama u obliku seksističkih karikatura i slika, manipuliranih fotografija i ilustracija, članaka ili komentara koji prelaze granicu slobodnog izražavanja kritike s jednim ciljem da degradiraju integritet i dostojanstvo žena. Prema riječima predstavnica Centra, „ovo psihološko nasilje ostavlja ogromne posljedice na zdravlje [žene], reputaciju, društveni i porodični život, te radikalno ugrožava decenije napora da se žene uključe u javni i politički život i održi skromni napredak koji je postignut na tom polju.“ Naime, na posljednjim izborima, održanim u junu 2023. godine, postalo je jasno da se većina političarki koje su pretrpjele najteže napade u Crnoj Gori udaljila od politike.

Zabrinjava to što okruženje ne samo da odvraća žene od ulaska u političku arenu kao kandidatkinja, već mnoge žene u potpunosti udaljava od politike, time i od učešća u demokratskim procesima koji utiču na njihove živote. Na primjer, u istraživanju koje je 2021. objavila Vestminsterska fondacija za demokratiju, DeFacto otkriva da je dvije trećine (66 odsto) ispitanica navelo da nisu politički aktivne, te da svega 20 odsto žena u Crnoj Gori navodi da su članice neke političke partije. Više od polovine (54 odsto) ispitanica u tom istraživanju reklo je da su rodne podjele u društvu odigrale ulogu u obeshrabrivanju uzimanja učešća u politici, a otprilike 40 odsto je navelo da bi bili motivisanije da se politički angažuju kad bi veći broj žena bio na pozicijama na kojima se donose odluke.²⁵

11

Pravni okvir i institucionalni odgovori na rodno zasnovano nasilje

Član 18 Ustava Crne Gore garantuje „jednakost žena i muškaraca“ i obavezuje državu da razvija „politiku jednakih mogućnosti“. Član 8 zabranjuje „neposrednu ili posrednu diskriminaciju po bilo kom osnovu.“²⁶ Ove odredbe dalje su razrađene kroz zakone, naročito kroz Zakon o rodnoj ravnopravnosti i Zakon o zabrani diskriminacije. Između ostalog, Zakon o zabrani diskriminacije štiti od diskriminacije na osnovu pola i rodnog identiteta u članu 2, pri čemu diskriminaciju na osnovu rodnog identiteta i seksualne orijentacije definiše u članu 19 kao „Svako pravljenje razlike,

²⁵ „Westminster Foundation for Democracy, Women’s political activism in Montenegro, Public opinion survey (DeFacto and WFD, 2021)

²⁶ Ustav Crne Gore, SU-SK br. 01-514/12, 19. oktobar 2007. Dostupno (na lokalnom jeziku) na: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/78709/86249/F2028578065/MGO78709.pdf>.

nejednako postupanje ili dovođenje u nejednak položaj lica ili grupe lica po osnovu rodnog identiteta ili seksualne orijentacije.”²⁷ Zakon o rodnoj ravnopravnosti definiše rodnu ravnopravnost kao „ravnopravno učešće žena i muškaraca, kao i lica drukčijih rodnih identiteta u svim oblastima“ javnog i privatnog života, te „jednak položaj i jednake mogućnosti“ za ostvarivanje svih prava i sloboda i korišćenje ličnih znanja i sposobnosti za razvoj društva, kao i ostvarivanje jednake koristi od rezultata rada.”²⁸

Svako ko sebe smatra žrtvom diskriminacije može podnijeti tužbu sudu, ili Zaštitniku ljudskih prava i sloboda Crne Gore (Ombudsmanu). Ova nacionalna institucija, ustanovljena Ustavom u svrhu zaštite ljudskih prava, objavljuje godišnje izvještaje o svom radu koji sve više uključuju reagovanje na pritužbe na seksizam, mizogini govor i govor mržnje usmjeren prema ženama u političkom i javnom životu. Godišnji izvještaj Ombudsmana za 2021. opisuje je niz slučajeva u kojima su žene bile na meti brutalnih i mizoginih napada s ciljem da se one (ali i druge žene) obeshrabre od učešća u javnoj sferi. Normalizacija ovakvih kršenja prava ukazuje na to da ih neki prihvataju kao dozvoljen, čak i poželjan, dio političke debate. U izvještaju se navodi da su onlajn portali i društvene mreže preplavljeni komentarima usmjerenim protiv različitih grupa, prije svega, mržnjom obojene, netolerantne i nasilne izjave usmjerene na LGBTQ+ zajednicu i žene.²⁹

Krivični zakonik Crne Gore takođe štiti od svake „povrede ravnopravnosti“ članom 159, te „rasne i drugih oblika diskriminacije“ članom 443, pri čemu oba člana predviđaju zaštitu na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta i predviđaju uzimanje u obzir otežavajuće okolnosti u svakom slučaju krivičnog djela počinjenog iz „mržnje ili netrpeljivosti“ na osnovu ličnih svojstava uključujući pol, seksualnu orijentaciju i rodni identitet.³⁰ Rodno zasnovano nasilje regulisano je i Krivičnim zakonikom (član 220), kao i Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici.³¹ Crna Gora je, takođe, ratifikovala Istanbulsku konvenciju.³²

Ipak, podaci iz crnogorskog pravosudnog sistema godinama ukazuju na nedovoljnu stopu procesuiranja slučajeva izazivanja mržnje, djela diskriminacije ili napada motivisanih zaštićenim ličnim svojstvima. Ovi predmeti

²⁷ Zakon o zabrani diskriminacije, Sl. list CG br. 46/10, 27. jul 2010. Sa izmjenama i dopunama (na lokalnom jeziku) dostupno na: <https://www.gov.me/dokumenta/a1538a52-dcec-4bfc-aeb0-4859ea3ee7f3>

²⁸ Zakon o zabrani diskriminacije, Sl. list CG br. 46/10, 27. jul 2010. Sa izmjenama i dopunama (na lokalnom jeziku) dostupno na: <https://www.gov.me/dokumenta/4641c329-d92c-4120-8ec5-7be87aff135e>

²⁹ Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore. Izvještaj o radu za 2021. godinu (Podgorica, 2022)

³⁰ Krivični zakonik Crne Gore, Sl. list CG br. 70/2003, 25. decembar 2003. Sa izmjenama i dopunama (na lokalnom jeziku) dostupno na: <https://www.gov.me/en/documents/861b2072-d127-417f-b046-245d915b9042>

³¹ Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, Sl. list CG br. 46/10, 30. jul 2010. Sa izmjenama i dopunama (na lokalnom jeziku) dostupno na: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=555351154>

³² Savjet Evrope. Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, CETS 210, 11. maj 2005.

se veoma često odbacuju, ili se procesuiraju kao prekršaji prema Zakonu o javnom redu i miru pa se mržnja kao motivacija ne pokazuje u statistici.³³ Slično tome, Sudski savjet prati broj predmeta koji se zasnivaju na krivičnom djelu iz člana 168 Krivičnog zakonika koji se odnosi na ugrožavanje sigurnosti, ali takvo praćenje ne obuhvata podatke o kvalifikovanom obliku ovog djela po kome se lice može krivično goniti kad je djelo izazvalo uznemirenost javnosti „ili druge teške posljedice ili je počinjeno iz mržnje.”³⁴

Ipak, najvećim dijelom, ovi slučajevi se jednostavno ne procesuiraju u Crnoj Gori. Prema godišnjem izvještaju Tužilačkog savjeta za 2021. godinu, od šest prijavljenih slučajeva rasne i druge diskriminacije (iz člana 443 Krivičnog zakonika), krivične prijave odbačene su u pet slučajeva. A od četiri prijave po osnovu krivičnog djela povrede ravnopravnosti (član 159), nijedna nije procesuirana.³⁵ Ovi podaci nisu raščlanjeni na način da se može utvrditi koliko je prijavljenih slučajeva uključivalo diskriminaciju ili povrede ravnopravnosti po polu, međutim, predstavnice Centra za prava žena tvrde da je postojeći pravni okvir u Crnoj Gori neadekvatan, te da se seksualno uznemiravanje, kako onlajn tako i oflajn, mora izričito zabraniti. One su istraživačima rekle da je „ohrabrujuće što smo to predložili kroz Radnu grupu za izmjenu Krivičnog zakona a predlog postao dio nacрта”. Takođe je važno da tijelo kao što je Odbor za rodnu ravnopravnost funkcioniše kao stalno radno tijelo u Skupštini. Osim toga, Ženski klub Skupštine Crne Gore, koji je osnovan kao neformalno parlamentarno tijelo, nastoji da promovise „rodnu ravnopravnost na svim nivoima odlučivanja”, podstiče učešće žena u politici i poboljšava položaj žena u društvu.³⁶

13

Ženski klub redovno vodi kampanje za osudu sajber-nasilja nad ženama u politici, bez obzira na partijsku pripadnost. U julu 2020. godine Klub je objavio „Manifest protiv nasilja nad ženama u politici: Zahtijevamo reakciju na svaki oblik mizoginije u javnom diskursu”, u kome su pozvali nadležne institucije da ubrzano i revnosno rade na uspostavljanju pravne i društvene granicu između slobode govora i govora mržnje, s posebnim naglaskom na govor mržnje prema ženama, te dosljednu i neselektivnu primjenu postojećih zakonskih odredaba kojima se sankcionišu svi oblici govora mržnje. Predstavnice Kluba naglašavaju da se ne smiju zanemariti opasnosti digitalnog nasilja – naročito mizoginog govora mržnje, niti plat-

³³ Zakon o javnom redu i miru, SL list RCG br. 41/94, 16. decembar 1994. godine. Sa izmjenama i dopunama (na lokalnom jeziku) dostupno na: <https://www.gov.me/dokumenta/cf800cdb-b79f-42db-becc-562a41522764>.

³⁴ Krivični zakonik Crne Gore, član 168, stav 2

³⁵ Skupština Crne Gore. „Godišnji izvještaj o aktivnostima na sprovođenju i unapređenju upravljanja i kontrola za 2021. godinu,” 30. mart 2022.

³⁶ Vidjeti: Skupština Crne Gore, Ženski klub, <https://www.skupstina.me/me/radna-tijela/zenski-klub>

forme s kojih to nasilje proističe, bilo da su u pitanju tradicionalni mediji ili društvene mreže.³⁷ Kako napominju predstavnice Centra za prava žena, svako ko želi da se uključi u političke diskusije i kritikuje političare treba da ima puno pravo na to i treba mu omogućiti da slobodno izrazi svoje stavove, ali „ne [putem] govora mržnje, seksizma i mizoginije“.

// Zaključci i preporuke //

Sajber nasilje usmjereno na žene predstavlja ozbiljan problem u Crnoj Gori i negativno utiče na demokratske procese tako što žene navodi na autocenzuru ili ih obeshrabruje da uopšte učestvuju u javnom životu. Postoji prijetnja da će ovo dodatno uticati na smanjenje ionako nedovoljne zastupljenosti žena u politici. Stoga se Crna Gora se mora baviti sajber nasiljem kao i svakim drugim oblikom nasilja nad ženama.

14

Prvi korak mora biti analiza postojeće strategije i zakona u ovoj oblasti, te njihove primjene i učinkovitost u zaštiti žena od sajber nasilja. Ovo bi trebalo da omogući sveobuhvatnu reviziju postojeće regulative u Crnoj Gori, uz primjenu dobrih praksi prepoznatih u drugim zemljama ili onih koje preporučuju relevantne međunarodne i nevladine organizacije. Neke od najvažnijih takvih praksi uključuju:

- Dosljednu primjenu postojećeg relevantnog zakonodavstva i revnonsno procesuiranje svih incidenata u pogledu kršenja zaštićenih ličnih svojstava uključujući pol, rodni identitet i seksualnu orijentaciju.
- Poboljšanje medijskog zakonodavstva kako bi se u obzir uzele promjene kao što su pojava digitalnih medija i društvenih mreža i iste uvele u pravni sistem.

³⁷ "Manifest protiv nasilja nad ženama u politici: Zahtijevamo reakciju na svaki oblik mizoginije u javnom diskursu," Analitika, 20. jul 2022. <https://www.portalanalitika.me/clanak/zenski-klub-skupstine-cg-zahtijevamo-reakciju-na-svaki-uoceni-oblik-govora-mrznje-i-mizoginije-u-javnom-diskursu>.

- Uvođenje mehanizama, kroz medijske i izborne zakone, za borbu protiv dezinformacija, s posebnim akcentom na rodne dezinformacije i druge oblike dezinformacija koje podrivaju demokratiju i ljudska prava.
- Kriminalizaciju onlajn nasilja nad ženama i rodnih dezinformacija koje rezultiraju ozbiljnom psihičkom, fizičkom ili materijalnom štetom.
- Uvođenje mjera za afirmaciju i podsticanje političkog rada žena kroz zakonska rješenja kojima se regulišu izbori i rad političkih partija.
- Propisivanje obaveze medijskog regulatora da prati nasilje nad ženama u politici i da uvede odgovarajuće kazne.
- Uvođenje propisa za zabranu rodno zasnovanog zlostavljanja od strane bilo kog izabranog ili imenovanog javnog zvaničnika.
- Podizanje svijesti javnosti o rodnim dezinformacijama i onlajn sadržajima usmjerenim protiv žena u politici u Crnoj Gori.

Bibliografija

Savjet Evrope. Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, CETS 210, 11. maj 2005.

„Prijetnje smrću ponovo upućene Draginji Vuksanović Stanković,” Cafe del Montenegro, 10. mart 2023. <https://www.cdm.me/hronika/prijetnje-smrcu-ponovo-upucene-draginji-vuksanovic-stankovic/>

„Dragica Sekulić meta uvreda na društvenim mrežama,” Antena M, 27. mart 2022. <https://www.antenam.net/drustvo/238952-dragica-sekulic-meta-uvreda-na-drustvenim-mrezama>.

„Dukaj: Crna Gora nije bila spremna za sajber napad, uspjeli smo da zaštitimo primarna dokumenta,” Vijesti online, 28. septembar 2022, <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/623594/dukaj-crna-gora-nije-bila-spremna-za-sajber-napad-uspjeli-smo-da-zastitimo-primarna-dokumenta>.

Đuranović, Draško, i Kačuša Krsmanović. „Srpski ekstremisti spremali napad na Draginju Vuksanović-Stanković,” Pobjeda, 2. februar 2022. <https://www.pobjeda.me/clanak/srpski-ekstremisti-spremali-napad-na-draginju-vuksanovic-stankovic>.

„EK osudila napade i pretnje novinarki RTCG,” Danas, 18. septembar 2020. <https://www.danas.rs/svet/ek-osudila-napade-i-pretnje-novinarki-rtcg/>.

„Frontovci vrijeđali Boženu Jelušić, ona odgovara: Ne prihvatam takvu vrstu političkog folklor,” Cafe del Montenegro, 20. oktobar 2020. <https://www.cdm.me/politika/frontovci-vrijeđali-bozenu-jelusic-ona-odgovara-ne-prihvatam-takvu-vrstu-politickog-folklor/>.

16

Gilić, Teodora, ur. (Ne)sigurna u online prostoru? Izvještaj o rodno zasnovanim dezinformacijama i online nasilju prema ženama u politici u Crnoj Gori. CeMI, 2022.

Vlada Crne Gore. Ustav Crne Gore, SU-SK No. 01-514/12, 19. oktobar 2007.

Vlada Crne Gore. Krivični zakonik Crne Gore, Sl. list CG br. 70/2003, 25. decembar 2003.

Vlada Crne Gore. Zakon o rodnoj ravnopravnosti, Sl. list CG br. 46/07, 31. jul 2007.

Vlada Crne Gore. Zakon o zabrani diskriminacije, Sl. list CG br. 46/10, 27. jul 2010.

Vlada Crne Gore. Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, Sl. list CG br. 46/10, 30. jul 2010.

Vlada Crne Gore. Zakon o javnom redu i miru, Sl. list RCG br. 41/94, 16. decembar 1994. godine.

Janković, Srdan. „Patrijarhalnost crnogorskog društva prepreka u evrointegracijama,” Radio Slobodna Evropa, 28. mart 2013. <https://www.slobodnaevropa.org/a/patrijarhalnost-crnogorskog-drustva-prepreka-u-evrointegracijama/24941671.html>.

Jelušić, Božena. „Patrijarhat je življi nego ikad,” Vijesti online, 15. jul 2021. <https://www.vijesti.me/kolumne/556269/patrijarhat-je-zivlji-nego-ikad>.

Jeremić, Ivana, i dr. „Online Abuse Now Commonplace For Balkan Women Reporters”, BIRN,

18. jun 2019. <https://balkaninsight.com/2019/06/18/online-abuse-now-commonplace-for-balkan-women-reporters/>.

Jovanović, Jelena. „Nešto je trulo kad policija ministarku prosvjete čuva,” Vijesti online, 8. mart 2021. <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/518761/nesto-je-trulo-kad-policija-ministarku-prosvjete-cuva>.

Kajošević, Samir. „Montenegro Still Assessing Damage From Mystery Cyber Attacks,” Balkan Insight, 29. avgust 2022. <https://balkaninsight.com/2022/08/29/montenegro-still-assessing-damage-from-mystery-cyber-attacks/>.

Komar, Olivera. Gender Equality Index: Montenegro 2019. MONSTAT, EIGE, and UNDP, 2020.

„Manifest protiv nasilja nad ženama u politici: Zahtijevamo reakciju na svaki oblik mizoginije u javnom diskursu,” Analitika, 20. jul 2022. <https://www.portalanalitika.me/clanak/zenski-klub-skupstine-cg-zahtijevamo-reakciju-na-svaki-uoceni-oblik-govora-mrznje-i-mizoginije-u-javnom-diskursu>.

MONSTAT. Žene i muškarci u Crnoj Gori, 9. izdanje. Podgorica, 2022.

MONSTAT and EIGE. „Gender Equality Index for Montenegro” (factsheet), No. 100/2023, 25. jul 2023.

„Montenegro needs a systemic response to combat the growing online violence against women,” Centre for Monitoring and Research, 20. oktobar 2022. <https://cemi.org.me/en/post/montenegro-needs-a-systemic-response-to-combat-the-growing-online-violence-against-women-935>.

„Nasilje na internetu učestalo i u Crnoj Gori, ženama prijete, uhode ih i proganjanju,” Cafe del Montenegro, 11. jul 2019. <https://www.cdm.me/hronika/nasilje-na-internetu-ucestalo-i-u-crnoj-gori-zenama-prijete-uhode-ih-i-proganjanju/>.

National Democratic Institute. Political Participation and Violence against Women in Politics in Southeastern Europe. Sarajevo, 2021.

Skupština Crne Gore. „Godišnji izvještaj o aktivnostima na sprovođenju i unapređenju upravljanja i kontrola za 2021. godinu,” 30. mart 2022.

„Pet godina od afere 'porno Vanja,’” Aktuelno, 23. septembar 2019. <https://www.aktuelno.me/istaknuto/pet-godina-od-afere-porno-vanja/>.

„Prijetnje Vuksanović Stanković i Konjeviću: Nećete se živi izvuc kad krenu noćni vukovi,” Pobjeda, 6. avgust 2022. <https://www.pobjeda.me/clanak/prijetnje-vuksanovic-stankovic-i-konjevicu-necete-se-zivi-izvuc-kad-krenu-nocni-vukovi>.

Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore. Izvještaj o radu za 2021. godinu. Podgorica, 2022.

Reporting Diversity Network 2.0. “Monthly monitoring highlight: Hate speech during April across Western Balkans,” april 2022. <https://www.reportingdiversity.org/monthly-monitoring-highlight-hate-speech-during-april-across-western-balkans/>.

„Sramna karikatura Damjanović, hitno procesuirati odgovorne,” Pobjeda, 27. februar 2021. <https://www.pobjeda.me/clanak/sramna-karikatura-damjanovic-hitno-procesuirati-odgovorne>

Ščekić, Miodrag. „Mizoginija sve češća u javnom dijalogu u Crnoj Gori: Na meti, zato što su žene,” Centar za istraživačko novinarstvo Crne Gore, 5. jul 2021. <http://www.cin-cg.me/mizoginija-sve-cesca-u-javnom-dijalogu-u-crnoj-gori-na-meti-zato-sto-su-zene/>.

Tomović, Dušica. „Montenegro Prosecutor Demands Sex Claim Newspaper Ban,” Balkan Insight, 26. jun 2014. <https://balkaninsight.com/2014/06/26/montenegro-prosecutor-demands-sex-claim-newspaper-ban/>.

„Ugrožena bezbjednost crnogorske poslanice Draginje Vuksanović Stanković,” Radio Slobodna Evropa, 2. februar 2022. <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-politika-bezbjednost/31683499.html>.

„Uljarević: Ne baca se kamen na onog ko vas suoči sa činjenicama,” The Balkantimes Press, 30. oktobar 2021. <https://balkantimes.press/uljarevic-ne-baca-se-kamen-na-onog-ko-vas-suoci-sa-cinjenicama/>.

Vučinić, Željka. „This is Misogyny’: The Growing Abuse Facing Women in Montenegrin Politics,” Balkan Insight, 28. mart 2022. <https://balkaninsight.com/2022/03/28/this-is-misogyny-the-growing-abuse-facing-women-in-montenegrin-politics/>.

Vuković, Nataša, i Ivana Raščanin. Nasilje nad ženama u politici u Crnoj Gori. Podgorica: UNDP, 2021.

Westminster Foundation for Democracy. Women's political activism in Montenegro, Public opinion survey. DeFacto and WFD, 2021.